

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄԸ Կ. ՊՈԼՍԻ «ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ» ԵՎ «ԺԱՄԱՆԱԿ» ԹԵՐԹԵՐՈՒՄ (1909-1911 ԹԹ.)

Մարիամ Հովսեփյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ mariamhovsepian@mail.ru

ORCID: 0009-0005-9696-4246

Հոդվածը ներկայացվել է 08.06.2024, գրախոսվել է 19.06.2024, ընդունվել է տպագրության 03.12.2024

DOI: 10.53548/0320-8117-2024.3-74

Ամփոփում

«Ազատամարտ» և «Ժամանակ» օրաթերթերի հրապարակումները հողային հարցի վերաբերյալ օբյեկտիվ ու անաչառ էին: Հոդվածներում առկա փաստերը ստիպում էին կառավարությանը դատական գործեր հարուցել: Ներկայացնում էին հողային հարցի վերաբերյալ հայ և թուրք հասարակական շրջանակների տեսակետները: Ըստ հայերի՝ տարբեր մեթոդներով իրենցից խլվել էին հողատարածքներ, և անհրաժեշտ էր հատուկ հայերի համար գտնել լուծումներ: Թուրքական կողմը պաշտպանում էր հայերի հողերը սեփականացրած քուրդ և թուրք բեկերի իրավունքները: Իշխանությունների կարծիքով՝ հողային հարց ունեին նաև քուրդ և թուրք գյուղացիները: պետությունը պետք է բոլորի համար մեկ լուծում գտներ:

Բանալի բառեր՝ հողային հարց, Արևմտյան Հայաստան, «Ազատամարտ» օրաթերթ, «Ժամանակ» օրաթերթ, Հայկական հարց, արտագաղթ, ունեգրկում:

Ներածություն

Պետականության կորուստը և հատկապես թուրքական տիրապետության ներքո հայտնվելը հայության համար ազգային դիմագիծն ու ինքնությունը, կրթամշակութային արժեքները պահելուն ուղղված չհայտարարված դարավոր պայքարի վերածվեցին: Թերություններով, զիջումներով, կորուստներով ուղեկցվող այդ գործընթացը դարձավ ապրելակերպ մի կայսրության սահմաններում, որտեղ պետական հատուկ քաղաքականություն էր մշակված ենթակա ժողովուրդների ուժացման, մահմեդականացման, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև ոչնչացման նպատակով¹:

Արևմտահայությունը թուրքական իշխանությունների որդեգրած այդ մարտավարության կիզակետում էր հայտնվել առաջին հերթին իր բնակավայրերի տեղադրության կամ գտնվելու վայրի հանգամանքով: Արևմտյան Հայաստանի գավառներն Օսմանյան կայսրության սրտում էին, իսկ միջազգային ասպարեզում 1878 թվականին Հայկական հարցի ի հայտ գալուց և թուրքական լծից բալկանյան ժողովուրդների ազատագրումից հետո առավել

¹ Հայոց պատմություն հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը 2000, 163:

լապես սրվել էին հայերի գոյապահպանական խնդիրները: Մինչև դա էլ քրիստոնյաները, այդ թվում՝ հայերը, մահմեդական ազգաբնակչության հետ համեմատած, հավասար իրավունքներ չունեին: Նրանք համարվում էին կարծես թե միայն հարկեր վճարողներ՝ ենթարկվելով պարբերական դարձած բռնությունների, ունեցվածքի թալանի հարևան քրդերի, թուրքերի և մահմեդական այլ ազգությունների կողմից: Ստեղծված պայմանները հազարավոր հայերի ստիպում էին՝

- մենակ կամ ընտանիքի անդամների հետ արտագաղթել,
- չնչին գումարով վաճառել կամ գրավադրել սեփական հողակտորները քուրդ բեկերին կամ պետական բանկերին՝ կուտակված պարտքերը մարելու ակնկալիքով,
- կրոնափոխվել և հրաժարվել ազգային ինքնությունից ու պատկանելությունից:

Այս ամենի հետևանքով արևմտահայությունն աստիճանաբար դարձել էր հիմնականում հողագուրկ կամ ապրում էր որպես վարձու աշխատող իր ապուպապերի հողում: Հիշյալ հարցերի մասին կան գիտական ուսումնասիրություններ, մենագրություններ ու աշխատություններ: Մեր այս հոդվածի ուսումնասիրության շրջանակում կփորձենք ի մի բերել 1908 թվականի հուլիսի 10-ին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հեղաշրջումից հետո Կ. Պոլսում հրատարակված հայկական բարձր վարկանիշ և հակընդդեմ տեսակետներ ունեցած օրաթերթերի մոտեցումները հողային հարցի վերաբերյալ, քանզի դրանք ձևավորվել էին հասարակության տարբեր շերտերի տրամադրություններից և ակնկալիքներից: Թվարկենք այդ մոտեցումներն ամփոփող մի քանի հարցադրում.

- արևմտահայերը գիտակցո՞ւմ էին հողային հարցի պատճառներն ու հետևանքները.
- հողային հարցն օրինական ճանապարհով կամ դատարանների միջոցով հնարավո՞ր էր լուծել Օսմանյան կայսրությունում.
- դատարան դիմելու համար հայ գյուղացիներն ունեի՞ն համապատասխան փաստաթղթեր.
- հայերի հողերը յուրացրած քուրդ կամ թուրք բեկերը չունեի՞ն այդ հողակտորների սեփականատերերը լինելու վկայականներ.
- հայերի հողերի յուրացմանը նպաստած պետական համակարգը կկայացնե՞ր արդարացի որոշումներ և հողային հարցին համակարգված լուծում կտա՞ր.
- իրականության հետ առերեսում կա՞ր արևմտահայերի շրջանում:

«Ազատամարտ» և «Ժամանակ» օրաթերթերի մոտեցումները հողային հարցում

«Ազատամարտ» և «Ժամանակ» օրաթերթերը հաճախ էին անդրադառնում հողային հարցին:

- «Ազատամարտը» շաբաթը մի քանի անգամ էր գրում հայերից արվող հողագրավումների, դրանց առնչվող հայ-քրդական՝ մեծավ մասամբ հայերի սպանություններով ավարտվող վեճերի, դատական քաջքշուկների, այդ ոլորտում պետական ապարատի անգործության մասին:

- «Ժամանակը» երկու-երեք շաբաթը մեկ էր անդրադառնում հողային հարցին:

- «Ազատամարտը» թեման լուսաբանում էր տարբեր ժանրերով՝ լուր, թղթակցություն, ռեպորտաժ, վերլուծական հոդված, հարցազրույց, խմբագրական հոդված:

- «Ժամանակը» հիմնականում վերլուծականների, երբեմն էլ կարճ լուրերի միջոցով էր այդ թեման ներկայացնում ընթերցողներին:

- «Ազատամարտն» ու «Ժամանակը» պետական քաղաքականության հետևանք էին համարում արևմտահայության հողագրկման և դրան հաջորդող հայերի արտագաղթի երևույթները, որոնք անդառնալի էին և նպաստում էին իրենց բուն հայրենիքից հայերի հեռանալուն:

- Ի տարբերություն չեզոք պարբերական «Ժամանակի»՝ ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Ազատամարտն» արտահայտում էր նաև կուսակցության տեսակետները հողային հարցում, որոնք սկզբնապես (1909-1910 թթ.) պարունակում էին խնդրի լուծման որոշ հույսեր երիտթուրքերի խոստացած ազգերի իրավահավասարության շրջանակում, իսկ հետագա տարիներին արդեն հակառակն էին պնդում:

- «Ազատամարտն» ավելի շատ հակված էր հողային հարցի լուծման հետևյալ տարբերակին. կարելի էր դիմել դատարան և շահել, եթե հայ գյուղացին ձեռքին ունենար իր հողի սեփականության վկայականը:

Այս երկու օրաթերթերի հրապարակումները հավաստում էին, որ Օսմանյան կայսրությունում 1908 թվականի հուլիսի 10-ին տեղի ունեցած հեղաշրջումից հետո արևմտահայությունն սկսել էր հավատալ, թե նախկին հայահալած քաղաքականությանը վերջ էր տրվելու, թե լսելի էր լինելու քուրդ և թուրք բեկերի կողմից թալանվող ու հարստահարվող հայ գյուղացիների բողոքի ձայնը: «Ազատամարտում» բազմաթիվ ռեպորտաժներ ու լուրեր կային արևմտահայ այս կամ այն գյուղից, երբ հերթական հողագրավումից հետո ողջ գյուղը կամ մի քանի գյուղերի բնակիչներ գնում էին, ասենք, Վան կամ Մուշ և խնդրագրով Կ. Պոլսի հայոց առաջնորդարանից պահանջում դիմել կառավարություն, որ արդար լուծում տար խնդրին: Բերենք օրինակներ: «Ազատամարտը» խմբագրականներից մեկում հիշատակում էր Խոյթի շրջանում քրդերի ոճրագործությունները հայերի նկատմամբ, ինչպես նաև

հողային վեճի ժամանակ մի քանի հայերի՝ քրդերի կողմից կյանքից զրկվելու փաստը²: «Այս պահուս Խոյթի ամբողջ շրջանը սարսափի և ահուդողի մեջ է: Երկրագործ ժողովուրդը, թողած դաշտային աշխատությունները, թողած հունձքն ու կալը, խուճապի մատնուած, լեցուած է Մուշի և Պիթլիսի դաշտերը»³, - կարդում ենք թերթում: Շատախցիների պայքարն էլ էր համառ: Երբ 1909-1911 թվականներին մայրաքաղաք ուղարկված նրանց բողոքագրերը, անհիմն համարվելով, ոչ մի դրական պատասխան չեն ստանում, հայ գյուղացիները մեծ բազմությամբ 1911 թվականի գարնանը գնում են Շատախի կենտրոն Թաղ գյուղ, այնտեղ բողոքի ակցիա են անում, և այդ ամենի հետևանքով ի վերջո 1913 թվականին կառավարությունը որոշում է պատժել նրանց հարստահարիչ քուրդ Շաքիր աղային⁴:

Հայ գյուղացիների բողոքներն իրավացի էին բազմաթիվ պատճառներով, թեև հազվադեպ էին լուծումները լինում հոգուտ նրանց: Պատճառաբանությունը հիմնականում այն էր, որ դիմումատու հայը վաճառել էր հողը ինչ-որ քուրդ բեկի կամ որևէ հարուստ թուրքի, ուստի իրավունք չունեի վերջինների դեմ հայցով հանդես գալու: Մեկ այլ հանգամանք նույնպես շահարկվում էր. հայ գյուղացին պարտքով գումար վերցնելու դիմաց քուրդ կամ թուրք բեկին վարձակալության էր տվել իր հողը և չէր կարողացել գումարը վերադարձնել ու հողն էր զիջել՝ պարտքի փոխարեն: Թուրքական դատարաններում հրաշալի գիտեին, որ իրականում հայ գյուղացին ճարահատյալ էր ստորագրել հողի առք ու վաճառքի փաստաթղթի տակ, որը դարձել էր հաղթաթուղթ պետական կառույցների ձեռքին՝ արևմտահայությանը իրավատիրությունից զրկելու և խորամանկորեն, մտահղացված քայլերի միջոցով Արևմտյան Հայաստանից դուրս մղելու համար:

Հայկական բնակավայրերում, տեղաբնիկների արտագաղթին զուգահեռ, իշխանությունները մշտապես բերում-լցնում էին Եվրոպայից փախած մահմեդական վերաբնակիչների, որոնք մեկ գիշերվա ընթացքում անմիջապես իրենց համար կացարաններ էին պատրաստում, հետագայում նաև տեղավորվում էին գյուղերից հեռացած հայերի տներում՝ յուրացնելով ունեցվածքն ու հողերը⁵: Օրինակ՝ «Ժամանակ» օրաթերթում տպագրված տեղեկագրերից մեկում ներկայացվում էր, թե իշխանություններն ինչպես էին Բալկաններից եկած մուսուլման փախստական գաղթականներին տեղավորել փաստաթղթերով Արմաշի վանքին պատկանող հողերում ու անտառներում, որտեղ նրանք արագորեն տներ էին շինել, արտեր էին մշակել և փորձել էին յուրացնել այդ ամենը⁶: Վանքի ներկայացրած բողոքն սկզբում

² Ազատամարտ 1911, թիվ 601 («Վեճին արմատական լուծում է հարկավոր»):

³ Ազատամարտ 1911, թիվ 601 («Վեճին արմատական լուծում է հարկավոր»):

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, 508:

⁵ Հայոց պատմություն 2015, 39:

⁶ Ժամանակ 1910, թիվ 514 («Արմաշի հողային խնդիրը»):

պետական քննիչներն ապօրինի էին համարել, բայց պատրիարքարանի խնդրանքով Հակոբ Համամջանի կազմած 15 էջից բաղկացած տեղեկագրում 1910 թվականին կարողացել էին ապացուցել, որ ունեին այդ հողերի սեփականության իրավունք: Թերթը, սակայն, նշում էր, որ դա հարցին լուծում չէր տալիս, քանի որ պատրիարքը դեռ պետք է խնդրագրով դիմեր բարձր իշխանություններին, որ այդ հողատարածքի տիրապետման համար Արմաշի վանքին չպարտադրեին վճարել մի քանի հազար ոսկու չափով հարկ⁷:

«Ազատամարտի» ու «Ժամանակի» խմբագրակազմերը քաջատեղյակ էին հողային հարցի պատմությանը: Բավական է հիշատակել, որ դեռևս սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի օրոք հայ գյուղացիներից բռնազավթել էին 26.185 կտոր վարելահող, 2501 տուն, 1190 այգի, 1066 շինություն, 460 մարգագետին, տասնյակ վանքեր ու եկեղեցիներ⁸: Ագրարային պետական այս քաղաքականությունը շարունակվեց իթթիհատական և իթիլաֆական իշխանությունների տարիներին ևս: Այս կապակցությամբ «Ազատամարտը» գրեց, որ թուրքական իշխանությունները հիմնվում են նախ՝ այն հանգամանքի վրա, որ հողային հարցը դիտարկվում է համապետական տնտեսական բարեփոխումների տիրույթում և ոչ թե որպես միայն հայերի համար առանձնացված խնդիր, ապա՝ դատարանների կայացրած որոշումների վրա, որոնք էլ վճիռներ կայացնելիս քրդերի կամ թուրքերի ներկայացրած հողային սեփականության վկայագրերն էին հիմք ընդունում: Արևմտահայության համար նման մոտեցումը անընդունելի էր, քանզի տվյալ պարագայում հայ գյուղացին իր օգտին որևէ լուծում չէր կարող ստանալ:

Պետական համակարգը վաղօրոք էր այդ ունեզրկման ծրագիրը մտահղացել ու գործադրել: Այն շարունակվեց ընդհուպ հայերի գրեթե ամբողջական դուրսմղումը Արևմտյան Հայաստանից: Մեծ եղեռնից հետո Թուրքիայի Հանրապետությունում ընդունված մի շարք օրենքներով կոտորածներից փրկված հայերին արգելվել էր վերադառնալ իրենց բնօրրան հայրենիք: Ողջ մնացածները (հիմնականում կանայք, աղջիկներ, երեխաներ) բռնի իսլամացվել, թրքացվել կամ քրդացվել էին: Հողային հարցը, արևմտահայությանից յուրացված ունեցվածքի և գույքի վերադարձի կամ դրանց արժեքի փոխհատուցման պահանջի հետ, հոդս էր ցնդել: Հետագա երկարատև տասնամյակների ընթացքում հայ ժողովուրդը սկսում է պահանջատիրական պայքար՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դրա հետևանքների վերացման նպատակով: Այն շարունակվում է առ այսօր, թեև առավելապես հայկական սփյուռքի կառույցների ջանքերով: Հայանպաստ որոշումների հասնելու համար թերևս կարևոր է գիտակցել, որ Հայաստան պետությո-

⁷ Ժամանակ 1910, թիվ 514 («Արմաշի հողային խնդիրը»):

⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, 499:

յունը պետք է զբաղվի այդ խնդիրներով, իսկ դրա համար այն պետք է հզորանա, ունենա դիվանագիտական աշխատանքում հմտացած մասնագետների բոյլ, կարողանա օգտվել միջազգային հարմար իրավիճակներից, որ Հայկական հարցը համապարփակ արձարծվի և լուծում ստանա միջազգային կոնվենցիաների ու փաստաթղթերի հիման վրա:

Թվում է, թե անիրականանալի է այս ամենը հողային հարցի առումով: Չէ՞ որ անգամ մինչև Մեծ եղեռնը արևմտահայերից շատերը չունեին հողերի սեփականության վկայագրեր, իսկ ունեցողների մեծ մասը բռնագաղթելիս չկարողացավ իր հետ վերցնել: Գերդաստաններով կամ ընտանիքներով սպանված հայերի ունեցվածքի հարցն էլ Թուրքիայում պետականորեն փակվել է: Բազմաթիվ նրբություններ կան այստեղ, և արևմտահայերի ժառանգների համար հողային հարցը կապվում է նրանց նախնիներից խլված ունեցվածքի վերադարձի կամ դրա գումարային փոխհատուցման հետ: Բացի այդ, հողային հարցը ցեղասպանությունից հետո կորցրել է իր անհատական բնույթը՝ վերածվելով համահայկականի ու համազգայինի: Այն այդպիսին գրեթե դառնում էր 1913-1914 թվականներին, երբ արևմտահայերն աստիճանաբար սկսել էին գիտակցել, որ անհատապես պարտվում են դատարաններում, և իրենց հողային հարցերով միաժամանակ պետք է զբաղվեն թե՛ օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորները, թե՛ հայկական կուսակցությունները, թե՛ Կ. Պոլսի արևմտահայոց պատրիարքարանը: Հունի մեջ ընկնող այս արդարացի իրավական գործընթացը, սակայն, մնաց կիսատ՝ ավանդվելով հայոց հաջորդ սերունդներին: Հողային թնջուկի շարունակականությունն ապահովելուն, անկասկած, կօգնեն նաև ժամանակի արևմտահայ մամուլում առկա հազարավոր վավերագիր փաստերն ու փաստաթղթերը, որոնց միջոցով կարելի է կազմել անգամ թղթածրարներ՝ դրանք ընդգրկելով ապագայում թուրքական իշխանություններին ներկայացվելիք պահանջատիրական հայցադիմումների մեջ: Այս տեսանկյունից կարևոր են մասնավորապես Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում 1909-1915 թվականներին լույս տեսած «Ազատամարտ»⁹ և «Ժամանակ»¹⁰ օրաթերթերի հրապարակումները հողային հարցի վերաբերյալ, որոնք օբյեկտիվ են ու անաչառ: Երկու պարբերականի աշխատակիցները կարողացել են գերծ մնալ սուբյեկտիվ գնահատականներից, որն այն օրերի համար բավական դժվար էր, քանի որ նրանք գրեթե բոլորը գյուղերում, ըստ երևույթին, ունեցել են հողային խնդրին բախվող հարազատներ: Օբյեկտիվ լինելուն կարող էր խոչընդոտել հատկապես պետական խստացված գրաքննությունը: Նշենք, որ նաև այս թերթերի հոդվածների, վերլուծա-

⁹ «Ազատամարտը» ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթն էր: Լույս է տեսել Կ. Պոլսում 1909-1915 թվականներին:

¹⁰ «Ժամանակը» չեզոք պարբերական էր: Հրատարակվում է Կ. Պոլսում (այժմ՝ Ստամբուլ) 1908 թվականից առ այսօր:

կանների, լուրերի և ռեպորտաժների պարունակած հարյուրավոր փաստերի ճնշման տակ էին կառավարական օղակները հաճախ տեղի տվել կամ դատական գործեր հարուցել: «Ազատամարտ» անգամ ունեցել է թուրքերենով բաժին, որտեղ ներկայացնում էր մտահոգիչ դեպքեր ու մերժելի իրողություններ երկրի տարբեր ոլորտներից, որոնց շարքում հողային-տնտեսական հիմնախնդիրներն առաջնային էին¹¹:

«Ազատամարտի» և «Ժամանակի» լուսաբանումները կոնկրետ օրինակներով

«Ազատամարտը» հողային հարցին անդրադարձել էր «Գավառային կյանք», «Հայկական կյանք», «Խաբրիկներ երկրեն» խորագրերի տակ և խմբագրականներում: Առանձնահատուկ էր 1909 թվականին օրաթերթում տպագրված «Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը» վերնագրով հինգմասանի հոդվածաշարը: Դրա հեղինակ Ատոմը (Հարություն Շահրիկյան) կարծում էր, որ հեղաշրջումից հետո երիտթուրքական կառավարությունը երկրում պահպանել էր ավատականությունը, որի հետևանքն էին տնտեսական բոլոր խնդիրները և մասնավորապես հողային հարցը¹²: Նա նշում էր, որ հողային հարցի լուծմանը մեծապես խանգարում էր Աբդուլ Համիդ Երկրորդի օրոք հիմնված ավատական Քրդստանը¹³: Սուլթանը ոճիր էր համարել «Հայաստան» բառի օգտագործումը և եվրոպացի աշխարհագրագետների օգնությամբ քարտեզների վրա այդ բառը փոխարինել էր տվել «Քրդստան» բառով: «Ասով ենթադրուեցաւ, թէ ջնջուած է պատմութենէն Հայաստանը: Արաբիա, Ալպանիա, Մակեդոնիա պատմական անունները յիշելն ու յիշատակելը երբեք վնասակար չէ համարուած օսմանեան պետութեան, Թուրքիոյ ամբողջութեան համար, բայց խղճով Հայաստանը իր պատմական բառով անուանելը վնասակար է համարուեր, որովհետեւ այդ անունը իրեն հետ կցուած ունէր բարեկարգութեան հարցը»¹⁴, - եզրակացնում էր Ատոմը: Այսպիսով՝ Հայկական հարցի դեմ ուղղված պետական քաղաքականության հետևանքով արևմտահայությունը դառնում էր քուրդ ավատապետերին ենթակա՝ զուրկ բոլոր իրավունքներից, դատապարտված

¹¹ «Ազատամարտի» թուրքերեն բաժինը բացվել էր 1911 թվականի մարտի 12-ին՝ թիվ 525-ից սկսած: Այն գետնովում էր թերթի առաջին էջի աջ հատվածում:

¹² Ազատամարտ 1909, թիվ 118 («Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը», մաս առաջին):

¹³ Ազատամարտ 1909, թիվ 119 («Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը», մաս երկրորդ):

¹⁴ Ազատամարտ 1909, թիվ 119 («Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը», մաս երկրորդ):

ապրելու աղքատ ու անապահով կյանքով և մարելու սեփական հողի դիմաց կուտակած պարտքերը¹⁵:

«Ազատամարտ» օրաթերթում պարզորոշ արտահայտված էին հողային հարցի վերաբերյալ հայ և թուրք հասարակական շրջանակների տեսակետները: Ըստ այդմ՝ եթե հայերը գտնում էին, որ իրենցից տարբեր մեթոդներով խլվել են հողեր, կամ տեղի էր ունեցել հողագրավում, և անհրաժեշտ էր հատուկ հայերի համար գտնել լուծումներ, ապա թուրքական կողմը պաշտպանում էր հայերից յուրացված հողերի «օրինական» տերերի՝ քուրդ աշիրեթապետների և բեկերի իրավունքները՝ պնդելով, որ հողային հարց ունեին նաև քուրդ ու թուրք գյուղացիները, և պետությունը պետք է բոլորի համար մեկ լուծում գտներ¹⁶:

1911 թվականին, անդրադառնալով Խույթի շրջանում հողավեճի ժամանակ քրդերի կողմից ութ հայի սպանության հանգամանքներին, «Ազատամարտը» կենտրոնական կառավարության անգործությունն էր համարում հողավեճերի ու հողագրավումների պատճառը. «Կը հրաւիրենք զայն, որ իր պարտքը կատարէ: Իրաւագրկուած հայերը շնորհի չեն ուզեր, առանձնաշնորհում չեն խնդրեր, այլ՝ արդարութիւն և իրենց իրաւունքը»¹⁷:

«Ազատամարտը» թարգմանաբար արտատպել էր թուրքական «Սապահ» թերթի այն խմբագրականը, որտեղ ներկայացված էին թուրք մտավորականների տեսակետները հողային հարցի վերաբերյալ¹⁸: Այնտեղ շեշտվում էր, որ հողային խնդիրը միայն մեկ ցեղի՝ հայությանը չէր վերաբերում, այլ այն համընդհանուր էր իր բնույթով¹⁹: «Ազատամարտը» նկատում էր. «Պէտք չէ մոռնալ սա ճշմարտութիւնն ալ, թէ ամէնէն աւելի անիրաւուածը այս բռնութեան և յափշտակութեան գործին մէջ է՝ և կը մնայ հայ ժողովուրդը»²⁰:

«Ազատամարտը» խմբագրական հոդվածով պատասխանել էր նաև օսմանյան խորհրդարանի չափավոր ու ազատական խմբակցության «Մաթպուաթ» պաշտոնաթերթի խմբագրականին, որտեղ մեղադրում էին հայերին, որ նրանք անշնորհակալ են եղել Արևելյան Անատոլիայի հայաբնակ նահանգներում (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանը նրանք համարում էին Օսմանյան կայսրության արևելյան մաս, որտեղ կային հայերով բնակեցված բնակավայրեր և ոչ թե բուն հայկական բնակավայրեր - Մ.Հ.) երիտթուր-

¹⁵ Ազատամարտ 1909, թիվ 119 («Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը», մաս երկրորդ):

¹⁶ Ազատամարտ 1911, թիվ 485 («Հայ ժողովուրդը և հողային վեճը»):

¹⁷ Ազատամարտ 1911, թիվ 601 («Վեճին արմատական լուծում է հարկավոր»):

¹⁸ Ազատամարտ 1911, թիվ 604 («Հողային հարցը»):

¹⁹ Ազատամարտ 1911, թիվ 604 («Հողային հարցը»):

²⁰ Ազատամարտ 1911, թիվ 604 («Հողային հարցը»):

քերի կողմից նրանց տրված առանձնաշնորհումների համար²¹: Նշվում էր, որ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ փոխվել էր նրանց՝ երիտթուրքական հեղափոխության մասնակցության և ՀՅԴ-ի հետ իթթիհատականների կնքած համագործակցության շնորհիվ: Ասվում էր, որ մասնավորապես արևմտահայությանն ամենից շատ մտահոգող հողային հարցը կառավարությունը որոշել էր լուծել ոչ թե դատարանների, այլ վարչական ապարատի միջոցով՝ հողավեճերի ժամանակ տեղում իբրև թե հայերի օգտին որոշումներ կայացնելով: Երկուսուկես տարվա ընթացքում (1909-1911 թթ.) քուրդ և թուրք գյուղացիներն սկսել էին դժգոհել այդ ոչ իրավահավասար վերաբերմունքի համար, և թուրքական իշխանությունները որոշել էին այլևս դադարեցնել հայերի հանդեպ լոյալ վերաբերմունքը, որն էլ հայկական կուսակցությունների, օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների, արևմտահայոց պատրիարքարանի խոր դժգոհությունն էր առաջացրել²²: «Ազատամարտը» հակընդդեմ հողվածում պատասխանեց, որ հողային հարցը մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև չէր ծագել, այլ այն պետական քաղաքականության հետևանք էր: Թերթը գրում է, որ համիդյան վարչակարգի տարիներին օրենքից դուրս ձգված հայ ժողովուրդը հեղաշրջումից հետո հույս ուներ, թե իր հանդեպ գործված անարդարությունները և հատկապես հողագրավումները կվերանային: Կառավարության տված խոստումը, թե հողային վեճն իր արդար լուծումը պետք է գտներ, այդպես էլ չիրագործվեց: Թալանչի բեկերն ավելի համարձակ էին սկսել գործել: Նրանք անպատիժ սպանում էին բողոքող հայ գյուղացիներին: Թերթը հարցնում էր, թե հեղաշրջումից հետո, երբ կարճ ժամանակով հայերից չգանձեցին հպատակության համար նախատեսված տուրքը, երբ Ադանայի հայերի կոտորածը չտարածվեց հայաբնակ մյուս բնակավայրերի վրա, արդյո՞ք կարելի էր պնդել, որ հայերն առանձնաշնորհ վիճակում էին հայտնվել թուրքական կառավարության հրահանգով²³:

«Ազատամարտը» 1912 թվականին փաստում էր, որ հողային հարցի չլուծված մնալը հանգեցրել էր Արևմտյան Հայաստանի հարստահարությունների խնդրի վերաբացմանը²⁴: Թուրքական իշխանությունները հայերին սկսել էին մեղադրել պետության մեջ պետություն ստեղծելու պահվածքի և պետական մարմինների դեմ շարունակ բողոքելու համար²⁵: Թերթն այդ մեղադրանքներին հակափաստարկներով էր պատասխանում: Հողվածագիր

²¹ Ազատամարտ 1911, թիվ 622 («Արևելյան Անատոլիոյ մեջ հողային խնդիրը և հայոց վայելած բացառիկ դյուրությունները»):

²² Ազատամարտ 1911, թիվ 622 («Արևելյան Անատոլիոյ մեջ հողային խնդիրը և հայոց վայելած բացառիկ դյուրությունները»):

²³ Ազատամարտ 1911, թիվ 622 («Արևելյան Անատոլիոյ մեջ հողային խնդիրը և հայոց վայելած բացառիկ դյուրությունները»):

²⁴ Ազատամարտ 1912, թիվ 786 («Տագնապալից շրջան մը հայկական կյանքին համար»):

²⁵ Ազատամարտ 1912, թիվ 786 («Տագնապալից շրջան մը հայկական կյանքին համար»):

Ն. Փափագյանը նշում էր, որ հողավեճերի պատճառով քրդերն արևմտահայերին սպանում էին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև Օսմանյան կայսրության հայաբնակ գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Ավելացնում էր, որ ներքին գործերի նախարարությունից հայկական պարբերականներին կոչ էին անում չչափազանցնել նման լուրերը, «որոնք կրնան քիչոտ և հայ յարաբերությունները ցրտացնել, քրտական ապստամբություն յարուցանել և հայկական կոտորած յառաջ բերել»²⁶: Համադրելով հրապարակի վրա առկա փաստերը՝ Ն. Փափագյանը եզրակացնում էր, որ առաջիկա տարիներին հողային թնջուկը դժվար թե լուծվեր հոգուտ իրավագուրկ արևմտահայության²⁷:

«Ժամանակ» օրաթերթի հեղինակները հողային հարցի թեմայով իրենց հրապարակումները և վերլուծականները գետեղում էին պարբերականի առաջին էջում, իսկ «Հայկական լուրեր» խորագրի ներքո տեղ էին գտնում այդ խնդրին առնչվող կարճ լուրերը: Խմբագրակազմը հակված էր հիմնավոր փաստերի զուգադրման եղանակով ուսումնասիրել հողային հարցի պատճառները: Ըստ նրա՝ խնդիրը չէր լուծվում կառավարության կամքով: Երբ օսմանյան խորհրդարանում Մուշից ընտրված հայ պատգամավոր Գեղամ Տեր-Կարապետյանը (Մշո Գեղամ) այցելել էր Արևմտյան Հայաստանի մի շարք բնակավայրեր առկա խնդիրների մասին տեղեկանալու նպատակով, այնքան էր զայրացել, որ վերադառնալուն պես հանդիպել էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշային²⁸: Թալեաթը լսածից «զարմացել» էր, իսկ թերթը դա կեղծ էր համարում. իրականում ինչպե՞ս կարող էր նա չհիմանալ, որ արևմտահայ գավառում ոչինչ չէր փոխվել հեղաշրջումից հետո: Ե. Սրմաքեշխանյանը գրում էր. «Գեղամ կ'ըսէ, թէ Տարօնի մէջ բռնապետական բարքերը միահեծան կը տիրեն, թէ հեռուոր շրջաններուն մէջ անկարելի էր հասկնալ, որ Սահմանադրութիւն կայ, կեանքի, ինքքի, պատուի ապահովութիւն կայ: Փոփոխութիւնը այնքան չնչին է, որ գրեթէ աննշմարելի է»²⁹:

«Ժամանակը» 1910 թվականին անդրադարձել էր հողային հարցի լուծման ուղղությամբ ազգային ղեկավար մարմինների աշխատանքներին: Թերթը կարևորել էր հատկապես Ազգային ժողովի վարչության, հողային և խառը հանձնաժողովների մշակած ծրագրի կենսագործման անհրաժեշտությունը: Այդ երեք մարմինները Բ. Դռանն էին ներկայացրել քրդերի և այլոց կողմից հայերից բռնագրավված հողերի ցանկը: Հողային հանձնաժողովն այդ յուրացված հողերը բաժանել էր վեց խմբի.

- եկեղեցապատկան,

²⁶ Ազատամարտ 1912, թիվ 786 («Տազնապալից շրջան մը հայկական կյանքին համար»):

²⁷ Ազատամարտ 1912, թիվ 786 («Տազնապալից շրջան մը հայկական կյանքին համար»):

²⁸ Ժամանակ 1909, թիվ 322 («Աչքով տեսնելու է»):

²⁹ Ժամանակ 1909, թիվ 322 («Աչքով տեսնելու է»):

- գյուղացիներից գրավված,
- քաղաքաբնականներին պատկանող,
- համիդյան ջարդերից հետո պարտքի կամ փոխառության դիմաց վերցված,
- քսան տարվա վաղեմություն ունեցող,
- գումարային չնչին արժեքով հողեր³⁰:

Թերթը տեղեկացնում էր, որ այդ շրջանում թուրքական իշխանությունները փորձել էին կեղծ խոստումներով և առավելապես թղթի վրա մնացող որոշումներով հանգստացնել հայերին: Դրանցից մեկի մասին ներքին գործերի նախարարն էր տեղեկացրել Բ. Դուռ գնացած հայոց Ազգային ժողովի պատվիրակներին: Երբ նրանք մատնանշել էին, որ հողային գրավումներին վերջ չտալու հետևանքով բազմաթիվ հայեր ստիպված արտագաղթելու էին իրենց հայրենի երկրից, նախարարը նրանց հանգստացրել էր՝ հայտնելով, թե կառավարությունը կարգադրելու էր, որ հողից զրկված հայերին վերադարձվեր յուրացված հողակտորի կեսը, իսկ մնացած հատվածի համար էլ պետությունը փոխհատուցում էր վճարելու³¹: Այս և հայկական այլ պարբերականների հրապարակումները վկայում էին, սակայն, որ թուրքական իշխանությունների հիշյալ կարգադրությունը մնացել էր առկալս:

«Ժամանակը» տպագրել էր օսմանյան խորհրդարանի՝ 1910 թվականի վերջին ընդունած՝ Սահմանադրությունից հետո իրենց մայր հայրենիք վերադարձող հայերից գրավված հողերի մասին նոր օրենքը, որը նույնպես իր նախորդների կամ հաջորդների պես մնացել էր միայն թղթի վրա³²: Հիշյալ օրենքի համաձայն՝ 1908 թ. հուլիսի 10-ից առաջ օտար երկիր գնացած ու վերադառնալ ցանկացող արևմտահայերը բաժանվում էին երեք խմբի, իսկ նրանց հողերի վերադարձի հարցը թողնվում էր սեփականության թղթերով դրանց տիրացածների խղճին: Նշվում էր ևս մեկ հանգամանք. օսմանահպատակությունից զրկված հայերի հողերը պետությունը հիմնականում աճուրդով վաճառել կամ նվիրել էր ներգաղթյալ մահմեդական փախստականներին³³:

«Ժամանակ» օրաթերթը չէր բավարարվում օսմանյան խորհրդարանի և կառավարության՝ հողային հարցի լուծման նպատակով ընդունած որոշումները, օրենքները և կարգադրությունները հրապարակելով: Թերթը կարևորում էր հատկապես օսմանյան խորհրդարանում հայ պատգամավորների ու ընդհանրապես ազգային կուսակցությունների գործունեությունը՝ այս ոլորտի բարեփոխումների համար: Հիշատակենք 1912 թվականի համապետական ընտրությունների օրերին պարբերականի էջերում տպագրվող

³⁰ Ժամանակ 1910, թիվ 478 («Հողային խնդիր»):

³¹ Ժամանակ 1910, թիվ 452 («Անատոլիի հողային խնդիր»):

³² Ժամանակ 1911, թիվ 686 («Նոր օրենք»):

³³ Ժամանակ 1911, թիվ 686 («Նոր օրենք»):

կոչերը և հրապարակումները, որոնցից կարելի է առանձնացնել «Օսմանյան հայ երեսփոխանները ի՞նչ պիտի ընեն» վերնագրով ռեպորտաժը Կ. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովի այն նիստից, որտեղ բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչները ներքին համաձայնություն էին տվել պատրիարքարանի այն պահանջին, թե ընտրվելուց հետո հայ ժողովրդի համար կարևորություն ներկայացնող հարցերում, այդ թվում՝ հողային հարցին առնչվող, պետք է միասնաբար պաշտպանեին նրա շահերն ու իրավունքները՝ անկախ կառավարության կամ իթթիհատի հետ իրենց կնքած հուշագրերից կամ ձեռք բերած պայմանավորվածություններից³⁴:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով մեր այս ուսումնասիրության արդյունքները՝ կարելի է փաստել հետևյալը.

- Հողային հարցն իր կարևորությամբ գրեթե չէր զիջում Հայկական հարցին, որի վկայությունն «Ազատամարտ» և «Ժամանակ» օրաթերթերի 1909-1911 թվականների հավաքածուներում առկա հարուստ վերլուծական ու փաստական նյութն է:

- Երկու պարբերականի խմբագրակազմերը գիտակցել են, որ առանց հողային հարցի լուծման չէր լուծվելու Հայկական հարցը: Այս մոտեցմամբ էր պայմանավորված օրաթերթերի կողմից հողագրավումների փաստերի արձանագրումը. կլինեին դրանք անհատական, համայնքային, թե եկեղեցապատկան: «Ազատամարտի» և «Ժամանակի» աշխատակիցները հասկանում էին, որ, ըստ փաստաթղթերի, հողագրկման ու դրանից բխող արտագաղթի հետևանքով հայերից դատարկվող Արևմտյան Հայաստանը և Օսմանյան կայսրության նախկինում հայաշատ բնակավայրերն այլևս իրենցը չէին համարվելու, քանի որ վարկերը և պարտքերը մարելու պատճառով դրանք յուրացվել էին կա՛մ քուրդ ու թուրք մեծահարուստների, կա՛մ երկրագործական բանկի³⁵, այն է՝ պետության կողմից, որն էլ դրանք վաճառել կամ նվիրել էր մահմեդական փախստականներին:

- Եթե «Ազատամարտը» չէր հավատում, որ պետական մարմինները ցանկանում էին լուծել հողային հարցը հոգուտ հայերի, ապա «Ժամանակը» հավատում էր դրան և հույսը դնում էր տարիներ շարունակ բացվող ու փակվող հողային հարցի քննությամբ զբաղվող պետական հանձնաժողովների աշխատանքի վրա, թեև միևնույն ժամանակ համամիտ էր «Ազատամարտի» այն տեսակետին, թե չպիտի բացառել հայոց ազգային կառույցների ներուժն այդ թնջուկի լուծման գործում:

³⁴ Ժամանակ 1912, թիվ 1006 («Օսմանյան հայ երեսփոխանները ի՞նչ պիտի ընեն»):

³⁵ Համբարյան 1979, 56:

• «Ազատամարտը» գրեթե մշտապես կոչ էր անում պանդուխտ հայերին վերադառնալ հայրենիք, փորձել միասնական ուժերով պայքարել հողերին վերատիրանալու կամ առնվազն ոչ որպես իրենց հողի սեփականատեր այնտեղ ապրելու համար:

• Այս պարբերականների հրապարակումներից պարզ էր դառնում այն կենաց-մահու պայքարը, որը, մի կողմից, հայությունն էր սկսել իր բռնազավթված հողային կամ ապրելու իրավունքը պաշտպանելու համար, մյուս կողմից՝ թուրքական իթթիհատական կամ իթիլաֆական իշխանություններն էին բիրտ ու խորամանկ մեթոդներով վարում Հայկական հարցից մեկընդմիշտ ազատվելու նպատակով: Այդ պայքարում թուրքական կողմն ի վերջո եկավ այն հետևության, որ հողային ու Հայկական հարցերը կարելի էր լուծել հայերին ոչնչացնելով կամ վտարելով իրենց բնօրրանից՝ օրենքներով նրանց զրկելով թե՛ ունեցած նախկին սեփականություններից, թե՛ երբևիցե վերադառնալու իրավունքից, թե՛ չհիմնավորված փաստերով հայերին հանիրավի հռչակելով դավաճաններ, որոնք «սպառնում էին» թուրքական պետության անվտանգությանը:

Եզրակացություններ

Այսօր պետք է փաստել, որ իրականում թուրքական իշխանությունները չկարողացան փակել Հայկական հարցը, որն այլ բովանդակություն և պայքարի նոր որակներ է ստացել: Պետք է նաև փաստել, որ արհեստավարժ իրավագետների, փաստաբանների և դիվանագետների ջանքերով դժվար, բայց անհնար չի լինելու հայության համար նպաստավոր աշխարհաքաղաքական հանգամանքներ առաջանալու պարագայում հասնել ժամանակին անարդարացիորեն արևմտահայերից խլված ու յուրացված, սակայն պատմականորեն նրանց իրենց նախնիներից ժառանգված հողային հարցի հայանպաստ լուծմանը, թեկուզ մասնակիորեն ու ոչ միանգամից: Այս խնդրում անելիք ունեն Հայաստան պետությունն ու հայկական սփյուռքի բոլոր կառույցները: Ազգային միասնական շահի գիտակցման բացակայությունը, որի մասին անկեղծորեն գրում էին քսաներորդ դարասկզբին «Ազատամարտ» և «Ժամանակ» օրաթերթերը, արդեն 1910 թվականին ունեցել էր իր բացասական հետևանքները, որը հայության համար պետք է դաս լինի մշտապես: «Մեր նկարագրին ամենէն տխուր կողմը եղաւ մեր ներքին երկպառակութիւնը: Երբ միշտ գործօն ու ժիր հայատեացութիւնը մահասարսուռ հարուածը կշռեց անգամ մըն ալ, դարձեալ չկրցանք ամփոփուիլ մեզի նման կոտորակուած ազգի մը վայել սահմաններուն մէջ»³⁶, - կարդում ենք «Ժամանակ» օրաթերթի խմբագրականներից մեկում, որտեղ նաև նշվում էր, թե հայերի սերունդները թեև տեսնում էին նախորդների սխալները, բայց

³⁶ Ժամանակ 1910, թիվ 682 («Ազգային իրականությունը»):

«նոյնը կը կրկնեն»³⁷: «Ազատամարտը» հայերի երկպառակությանն այդքան մեծ դեր չէր տալիս՝ հավատալով, որ ազգային առողջ ուժերի բախումը կամ պայքարը տալու էր դրական պտուղներ: Թերթը կարծում էր, որ Արևմտյան Հայաստանը «սի՛րտն է այս պետութեան», որ հիվանդացել էր հողային հարցի չլուծվելու պատճառով³⁸: Կյանքը ցույց տվեց, որ թուրքական իշխանությունները ոչ թե բուժեցին, այլ փոխեցին այդ հայկական սիրտը թուրքականով կամ քրդականով:

Թուրքական նախկին և ներկա իշխանությունները հրաշալի գիտակցում են, որ հայրենիքից բռնությամբ հանված և ժամանակավորապես հայրենազրկված հայության սիրտը որտեղ էլ լինի, միևնույն է, մագնիսական ուժով ձգվում է դեպի հարազատ եզերք՝ միաձուլվելու իր երկրային մարմնին: Պարզապես պատմական հայրենիքի մի փոքր հողակտորի վրա վերակերտված հայոց պետականության մերօրյա դրսևորումն է նաև անհրաժեշտ աչքի լույսի պես պահպանել՝ ուղղելով նախկինում նկատված և գրանցված սխալներն ու թերացումները: Չէ՞ որ պանթուրքական նկրտումները դեռ շարունակվում են, և հայությանը կրկին ցանկանում են դուրս մղել իր հայրենի երկրից: Հիշատակենք 2023 թվականին տեղի ունեցած Արցախի հայաթափումը: Թուրքական այդ հայակործան ծրագրի դեմն առնելու գործում կարելի է հաշվի առնել նաև XX դարի տասական թվականներին Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում լույս տեսած «Ազատամարտ» և «Ժամանակ» օրաթերթերի տեսակետներն ու առաջարկները հայրենիքի, պետականության, հողային և Հայկական հարցերի մասին: Նրանք հայերի հանդեպ թուրքական իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը ճանաչել էին ներսից: Ճանաչել էին, բայց ուշացումով, ինչ-որ առումով՝ ոչ ամբողջապես, քանզի կկարողանային հասկանալ, որ 1915 թվականով սկսված ցեղասպանական գործողությունը համիդյան ջարդերի պես կիսատ չէր մնալու, այլ հայկական ներկայությունից զրկելու էր ջրառատ, բերրի հողերով, բարձրաբերձ լեռներով, աննման սարերով, առվաշատ ձորերով, ծառազարդ այգիներով ու թավ անտառներով, բնապաշարներով հարուստ Արևմտյան Հայաստանը:

Նկատի պետք է ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ դարեր առաջ պետականությունը կորցրած հայ ժողովուրդը և նրա մի մեծ հատվածը համարվող արևմտահայությունն իրավական առումով այլևս տանտեր չէր համարվում, այլ դարձել էր այդ կայսրության հպատակ և իրավազուրկ բնակիչ: Օսմանյան կայսրությունն ու դրա իրավահաջորդ Թուրքիայի Հանրապետությունը մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքներն ու դրանց վրայի շարժական ու անշարժ գույքը համարում են իրենց պետությանը

³⁷ Ժամանակ 1910, թիվ 682 («Ազգային իրականությունը»):

³⁸ Ազատամարտ 1911, թիվ 592 («Անատոլուն սի՛րտն է այս պետության»):

պատկանող սեփականություն, որն իրենք ինչպես կուզեն, այնպես էլ կտնօրինեն, մանավանդ որ մինչև Հայոց ցեղասպանությունը և դրա ընթացքում (1915-1923 թթ.) արևմտահայերից տարբեր մեթոդներով և եղանակներով հիմնականում խլվել ու յուրացվել էին հողերի ու գույքի սեփականության վկայականները: Ահա այսպես խճճված է արևմտահայության հողային հարցի թնջուկը:

Այս հարցի արդարացի լուծումը թերևս, կապվում է տնտեսապես ուժեղ և անկախ Հայաստան պետություն և ազգային իշխանություններ ունենալու կարողության հետ: Երբ Հայաստանի և սփյուռքի համատեղ ջանքերը կուղղվեն Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության իրողության ճանաչման և դրա հետևանքների ու վնասների փոխհատուցման նպատակին, այդ շրջանակում, հավանաբար, կլուծվի նաև արևմտահայերի ժառանգների հողային փոխհատուցման խնդիրը: Ինքս մշեցու թոռնուհի եմ և ուզում եմ ապրել իմ հայրենի Ծղակ գյուղում, որտեղից 1915 թվականին բռնությամբ վտարել են պապիկիս ու նրա գերդաստանի անդամներին՝ գաղթի ճանապարհին սպանելով հարազատներիցս շատերին: Ցեղասպանությունից փրկվածներն իրենց զավակներին ու թոռներին են փոխանցել հայոց պահանջատիրության անմար կրակը:

Օգտագործած գրականություն

Համբարյան Ա. 1979, Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 312 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, հ. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1052 էջ:

Հայոց պատմություն 2015, հ. 3, գ. 2, Երևան, «Զանգակ», 759 էջ:

Հայոց պատմություն հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը 2000, Երևան, «Զանգակ», 488 էջ:

Ազատամարտ, Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 118, 119, 1911 թիվ 485, 592, 601, 604, 622, 1912 թիվ 786:

Ժամանակ, Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 322, 1910, թիվ 452, 478, 514, 682, 1911, թիվ 686, 1912, թիվ 1006:

ОБСУЖДЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНОГО ВОПРОСА В КОНСТАНТИНОПОЛЬСКИХ ГАЗЕТАХ «АЗАТАМАРТ» И «ЖАМАНАК» (1909-1911 ГГ.)

Мариам Овсепян

Резюме

Публикации газет «Азатамарт» и «Жаманак» по земельному вопросу были объективными и беспристрастными. Опубликованные в них факты

вынудили правительство возбудить судебные дела. Материалы этих газет представляли взгляды армянских и турецких общественных кругов по земельному вопросу. Армяне считали, что власти Турции прибегали к разным методам присвоения земель армян, и в этой связи указывали на необходимость поиска путей решения данного вопроса. Турецкая сторона защищала права курдских и турецких беев, владевших землями армян. По мнению властей, земельный вопрос был актуален также для курдских и турецких крестьян, посему государство должно было найти решение для всех.

Ключевые слова – земельный вопрос, Западная Армения, ежедневная газета «Азатамарт», ежедневная газета «Жаманак», Армянский вопрос, эмиграция, экспроприация имущества.

THE DISCUSSION OF THE LAND ISSUE IN CONSTANTINOPLE'S "AZATAMART" AND "ZHAMANAK" NEWSPAPERS (1909-1911)

Mariam Hovsepyan

Abstract

The publications of the "Azatamart" and "Zhamanak" dailies on the land issue were objective and impartial. The facts presented in their articles prompted the government to initiate court cases. These periodicals conveyed the perspectives of both Armenian and Turkish public circles on the land issue. Armenians believed that lands were taken from them by various methods and that specific solutions were needed for them. In contrast, the Turkish side defended the rights of the Kurdish and Turkish beys who owned Armenian lands. According to the authorities, Kurdish and Turkish peasants also faced land issues, and the state should find single solution for all parties involved.

Key words – land issue, Western Armenia, "Azatamart" daily, "Zhamanak" daily, Armenian question, emigration, dispossession.